

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 11^{ΗΣ} ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1989

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΣΟΛΩΝΟΣ ΚΥΔΩΝΙΑΤΟΥ

ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ, ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ Κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΡΩΜΑΙΟΥ

Ἐν τῷ ἀντίκρῳ στοῦ γοητευτικοῦ θέματος τῶν παραδόσεων τῆς Μακεδονίας, ὁ ἐρευνητὴς εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς βρίσκεται ἀντιμέτωπος μὲ ἓνα συγκεκριμένο δίλημμα. Ὅφειλε δηλαδὴ νὰ διαλέξει ἓναν ἀπὸ τοὺς δύο συγκεκριμένους ἀλλὰ καὶ διαφορετικοὺς δρόμους ποὺ ἔχει στὴ διάθεσή του. Ἡ ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος θὰ ἐπεκταθεῖ στὰ περιστατικὰ τῶν πολλῶν παραδόσεων ποὺ ἔχει στὴ διάθεσή του. Ἡ ἀπὸ τὸ ἄλλο, θὰ ἐπιλέξει καὶ θὰ ἐρευνηθεῖ ὀρισμένες μόνον μακεδονικὲς παραδόσεις, ξεχωρίζοντας καθεμιά τους ὡς ἓνα ἄριστο καὶ ἀνεξάρτητο σύνολο.

Κατὰ τὴν πρώτην περίπτωσιν, θὰ ἔχει τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀποδείξει τὸν πλοῦτον τοῦ περιεχομένου, τὴν ἀριθμητικὴν ὑπεροχὴν καὶ ἐπίσης τὴν ἀνεπανάληπτον ποικιλίαν πολλῶν μακεδονικῶν παραδόσεων. Τοῦτο, ἀφ' ἑαυτοῦ, θὰ εἶναι ἓνα θετικὸν κέρδος. Ὅστος ὁ ὁμιλητὴς — ἰδίως ὅταν βρίσκεται σὲ ἓνα σπουδαῖον βῆμα, μὲ εἰδικὸν ἐπιστημονικὸν βάρος, ὅπως εἶναι τὸ σημερινόν — κινδυνεύει νὰ ἐπεκταθεῖ σὲ μιάν ἐπιφανειακὴν ἀπαρίθμησην πραγμάτων ποὺ θὰ τοῦ εἶναι ἤδη γνωστά.

Στὴ δευτέρῃ περιπτώσει, ὁ ὁμιλητὴς ὀφείλει νὰ περιορισθεῖ μόνον σὲ λίγα παραδείγματα. Κινδυνεύει βέβαια νὰ μὴν ἐντυπωσιάσει τὸ ἀκροατήριόν του. Ὅστος ὁμοίως θὰ παρουσιάσει ἐδῶ μιὰ νέα πλευρὰ ἀπὸ τὸν πλοῦτον τῶν παραδόσεων. Θὰ ἐπιμείνει ἰδίως νὰ παρουσιάσει νέα ἐπιχειρήματα, νέα ἐπὶ μέρους πορίσματα καὶ νέα πρωτότυπη ἐρμηγεία μερικῶν μακεδονικῶν παραδόσεων. Εἶναι κάτι ποὺ — εἰδικὰ γιὰ τὴν Μακεδονίαν — δὲν ἔχει ἔως τώρα ἐπιχειρηθεῖ ἰδιαίτερα. Καὶ κυρίως, θὰ ἐπιμείνει — στίς λίγας μακεδονικὲς παραδόσεις ποὺ θὰ ἐπιλέξει — νὰ τις συνδέσει ἅμεσα μὲ τὸν ὑπόλοιπον κύκλον τῶν ὁμοίων παραδόσεων ὁλόκληρον τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ.

Μόνο μέσα από αυτό το δρόμο μπορεί να εξακριβώσουμε ασφαλέστερα τους λόγους για τους οποίους και οι παραδόσεις της Μακεδονίας — από πολλές απόψεις — θα αποδεικνύονται ότι είναι βαθιά ελληνικές, τόσο ως προς το περιεχόμενο και τα μεμονωμένα μοτίβα τους, όσο και στη σύνθεσή τους και το ύφος τους.

Κατά τη σημερινή όμιλία μου θα περιορισθῶ σὲ τέσσερες μακεδονικές παραδόσεις, πὸν ὅμως ὅλες σχετίζονται — ἄμεσα ἢ ἔμμεσα — μὲ τὴν ἱστορία τοῦ τόπου και κυρίως μὲ τὸν κύκλο τοῦ πολέμου στὸ χῶρο τῆς Μακεδονίας.

Οἱ παραδόσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους — τοῦ πολεμικοῦ κύκλου — μπορεῖ νὰ ἀνέρονται στὴ Μακεδονία σὲ κάποιες δεκάδες. Οἱ τέσσερες ὅμως πὸν διάλεξα ξεχωρίζουν γιὰ κάτι διαφορετικό.

Ἀπὸ τίς τέσσερες ἡ πρώτη ἀναφέρεται σὲ ἕναν πόλεμο πὸν ἔγινε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα και ὑπῆρξε σπουδαῖος. Ἐκρίθη τότε, σ' ἐκεῖνο τὸν πόλεμο, αὐτόχρομα ἡ τύχη τῆς Μακεδονίας. Γιὰ τοῦτο και ἡ ἀντίστοιχη ἀρχαία παράδοση — πάντοτε ποροφορικά διαδεδομένη — ἔχει παραμείνει ἀλησμόνητη στὴ μνήμη τοῦ μακεδονικοῦ λαοῦ. Ἡ δεῦτερη παράδοση ἀναφέρεται σὲ μιὰ ταυτόσημη πολιορκία μερικῶν μακεδονικῶν κάστρων, πὸν συνέβη κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνες τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ τρίτη περιγράφει ἕνα παράδοξο περιστατικό, πὸν ἔγινε σὲ μιὰ μάχη πὸν λέγεται ὅτι τὴν ἔκαμε ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος στὸν κάμπο τῆς Μακεδονίας, ἢ σὲ ἄλλη ἐκδοχὴ στὸν κάμπο τῆς Θεσσαλίας. Καὶ τέλος, ἡ τέταρτη μακεδονική παράδοση συνδέεται μὲ ὅσα λένε ὅτι συνέβησαν σὲ χωριὰ κοντὰ στὴ Θεσσαλονίκη, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Πολέμου τοῦ ἔτους 1897.

Α'

Ἀρχίζω μὲ τὴν πρώτη παράδοση, πὸν εἶναι ἀπλή, φραστικά ἀπείριτη και ἔχει ὡς ἐξῆς: «Τὴ Λάκκα πὸν εἶναι οἱ τοῦμπες τὴ λένε Λουλούδια, γιὰτι εἶναι γιομάτη ἀπὸ κάτι λουλούδια πὸν δὲ βγαίνουν σ' ἄλλο τόπο. Αὐτὰ τὰ λουλούδια ἐφύτρωσαν ἀπὸ τὸ αἶμα πὸν ἐχύθη ἐκεῖ, μιὰ φορὰ πὸν ἐγίνη ἕνας μέγας πόλεμος»¹.

Βασικά σ' αὐτὴ τὴν παράδοση προβάλλεται μιὰ ἀρχαία ἐλληνική δοξασία, πὸν εἶναι γνωστὴ ἤδη ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους και — μὲ ποικίλες παραλλαγές της — συνεχίζεται ἔως και τοὺς νεώτερους.

Οἱ σκοτωμένοι πολεμιστὲς πιστεύεται ἀπὸ τὸ λαὸ ὅτι μεταβάλλονται σὲ φυτὰ ἢ σὲ δέντρα, πὸν φυτρώνουν ἀπὸ τὸ δικὸ τους αἶμα. Φυτρώνουν, εἴτε στὸ σημεῖο πὸν σκοτώθηκαν, εἴτε πάνω στὸν τάφο τους. Καὶ κύρια αἰτία προβάλλεται ἡ ἀντίληψη,

1. Βλέπε Ν. Π ο λ ί τ ο υ, *Παραδόσεις τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ*, 1904, τόμ. Α' σελ. 10, ἀρ. 15. Ἐπίσης στὸν τόμο Β', σελ. 643-645.

ὅτι τὸ αἷμα παραμένει ὡς ἡ ἔδρα τῆς ψυχῆς. Γι' αὐτὸ καὶ τὸ αἷμα δὲν ἐξαφανίζεται, ἀλλὰ λειτουργεῖ ἀντίστοιχα καὶ στὸ μέλλον. Μπορεῖ ἀκόμη νὰ μεταδοθεῖ καὶ σὲ ἄλλο ὄργανικὸ ὄν, ἔστω διαφορετικοῦ εἴδους, ὅπως ἔξαφρα σὲ κάποιο φυτό.

Ἐδῶ ἔχει τὴν ἀφετηρία της ἡ ὄντολογικὴ σημασία τοῦ χυμένου αἵματος. Καὶ ἐπειδὴ κάτι τέτοιο συμβαίνει κάτω ἀπὸ συνθήκες πρόσθετης κοινωνικῆς ἀδικίας, μπορεῖ ἡ ἀνάλογη ψυχολογία νὰ διατηρεῖται καὶ στὸ μέλλον, ἔως ὅτου ἐξισορροπηθεῖ μὲ τὶς σύμμετρες ἀναλογίες της ἡ κοινωνικὴ δικαιοσύνη.

Οἱ ἀντίστοιχες ὁμως περιπτώσεις συνδέονται — κατὰ τὴ γνώμη μου — εἰδικὰ μὲ τοὺς νέους ἀνθρώπους, καὶ ὄχι μὲ τὰ ἀχρηστευόμενα γερατεία. Οἱ νέοι εἶναι, ποὺ ἔχουν ἀλλὰ καὶ ποὺ ἐκφράζουν τὴ δύναμη καὶ τὴ ζωτικότητα. Γιὰ τοῦτο καὶ τὸ αἷμα τους — κατὰ τὶς στιγμὲς τοῦ αἰφνίδιου τέλους τῆς ζωῆς τους — ἐνδέχεται νὰ συνεχί-
ζει μὲ ἀντίστοιχο δυναμισμό τὴν ὁμοιότητα τῆς ἀμοιβαίας ψυχολογίας τῶν στιγμῶν.

Ἡ Ἄδωνις ἔξαφρα σκοτώθηκε πάνω στὴ σφριγηλὴ νεότητά του. Καὶ σκοτώ-
θηκε ἀπὸ ἕναν ἀγριόχοιρο. Ὅλα ἔγιναν πάνω στὸ κνήμι, πάνω σὲ στιγμὲς μιᾶς κο-
ρυφαίας δράσης. Τί ἔγινε στὴ συνέχεια; Ἀπὸ τὸ αἷμα τοῦ ὠραίου Ἄδωνη φύτρωσε
μιὰ ἀπαλὴ ἀνεμώνη καὶ μαζὶ ἕνα κόκκινο τριαντάφυλλο. Ἀπὸ τότε ἀνεμώνες καὶ
κόκκινες τριανταφυλλίδες συνεχίζον μόνιμα νὰ ἀνθίζον καὶ νὰ μᾶς θυμίζουν τὸν ἀγα-
πημένο τῆς θεᾶς Ἀφροδίτης.

Κυρίως ὁμως ἀπὸ τὸ χυμένο αἷμα, σὲ προϊστορικοὺς χρόνους, φυτρώνει κάποια
ροδιά. Συνέβη τοῦτο γιὰ πρώτη φορὰ μὲ τὸ αἷμα τοῦ θεοῦ Διονύσου. Τότε ἀπὸ τὸ θεϊ-
κὸ αἷμα φύτρωσε γιὰ πρώτη φορὰ αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὸ δέντρο.

Ἀκόμη καὶ στὸν νεώπ τάφο τοῦ νεαροῦ Μενοικέως, ὅμοια ροδιά φύτρωσε στὴν
ἀρχαία Θήβα. Αὐτὸ ἔγινε πάλι κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους, κατὰ τὴ μυθικὴ
ἐκστρατεία τῶν «Ἐπτὰ ἐπὶ Θήβας». Τότε, ἀπὸ χρῆσμο τοῦ μαντείου τῶν Δελφῶν,
μαθεύτηκε ὅτι ἂν θέλει ἡ Θήβα νὰ σωθεῖ, τότε κάποιος ἐκλεκτὸς ἀπὸ τὸ σπουδαῖο γέ-
νος τῶν Σπαρτιῶν ὀφείλει νὰ θυσιασθεῖ ἐθελοντικά. Μαθαίνοντας τὸ χρῆσμο ὁ νεαρὸς
γιὸς τοῦ Κρέοντος, ὁ Μενοικέως, ἀνέβηκε σὲ ἕναν ψηλὸ πύργο τοῦ τείχους καὶ ἀπὸ τὶς
ἐπάλξεις του ἔπεσε, προσφέροντας ὡς θυσία τὸν ἑαυτό του. Πρόκειται γιὰ μιὰ νεανι-
κὴ πράξη φιλοπατρίας καὶ αὐτοθυσίας. Ἡ Θήβα σώθηκε τότε, ἐνῶ στὸν τάφο τοῦ
Μενοικέως φύτρωσε ἡ ροδιά, γιὰ νὰ δηλώνει ὅτι ἡ ζωὴ τοῦ νέου ἐκείνου δὲν σταμάτη-
σε ἀπότομα ἀλλ' ὅτι συνεχιζόταν μὲ τὴ μορφή ἐνὸς θαλεροῦ φυτοῦ.

Ἡ ἀρχαία περιγηγητὴς Πανσανίας στα Βοιωτικὰ διασώζει ὡς ἑξῆς τὴν ἀρχαία
θηβαϊκὴ παράδοση: «ἀπέκτεινε δὲ ἐκουσίως ἑαυτὸν (αὐτὸν) κατὰ τὸ μάντευμα τὸ
ἐκ Δελφῶν, ἠρίκα Πολυνείκης καὶ ὁ ἐν αὐτῷ στρατὸς ἀφίκοντο ἐξ Ἀργεῶν»². Ὅσο

2. Πανσανίας 9, 25, 1.

γιά τὸν καρπὸ τῆς ροδιᾶς ὁ Πανσανίας τονίζει ὅτι, ἂν κόψεις τὸν φλοιὸ τοῦ καρποῦ, θὰ βρεῖς μέσα σπόρους πὸν ἔχουν τὸ χυμὸ τους ὁμοίον μὲ αἷμα: «ἔστιν εὑρεῖν τὸ ἔνδον αἵματι ἐμφερέες»³.

Ἐπειτα ἀπὸ τρεῖς καὶ πλέον χιλιάδες χρόνια ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία τῶν Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας καὶ ἔπειτα ἀπὸ τὸ δραματικὸ ἐπεισόδιο τῆς αὐτοκτονίας τοῦ Μενοικέως κάτω ἀπὸ τὰ τείχη τῆς Θήβας, μιὰ ἄλλη ροδιὰ γιὰ παρόμοιους λόγους φντροῦναι καὶ πάλι. Πρόκειται γιὰ τὴν περίπτωση τῆς αὐτοκτονίας μιᾶς κόρης, νέας καὶ ὠραίας, πὸν εἶχε τὸ κάστρο τῆς πάνω στοὺς βράχους, δεξιὰ στὴν κοιλάδα τῶν Τεμπῶν, στὸ σύνορο τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Μακεδονίας. Βρίσκεται ἐκεῖ τὸ βυζαντινὸ Κάστρο τῆς Ὠριᾶς ὅπως ὀνομάζεται, δηλαδὴ τὸ Κάστρο τῆς Ὠραίας. Ἡ σχετικὴ παράδοση εἶναι γνωστὴ τόσο στὴ Μακεδονία ὅσο καὶ στὴ Θεσσαλία, καὶ ἔχει ὡς ἐξῆς: «Κοντὰ στὰ Τέμπη ὑπάρχει τὸ Κάστρο τῆς Ὠριᾶς. Ἡ Ὠριά, γιὰ νὰ μὴν πέσει στὰ χέρια τῶν ἐχθρῶν, ἔπεσε ἀπὸ τὸ βράχο καὶ σκοτώθηκε. Ὁ τάφος τῆς εἶναι στὸ βράχο. Καὶ ἀπάνω στὸν τάφο εἶναι φντρομένη μιὰ ροδιὰ, πὸν ποτὲ δὲν πέφτουν τὰ φύλλα τῆς»⁴.

Ἀπὸ τὴν παράδοση τοῦ Κάστρου στὰ Τέμπη, μαθαίνουμε μιὰ νέα λεπτομέρεια, τὴν ἀκόλουθη: Ὅτι ἡ ροδιὰ στὸν τάφο τῆς νέας διατηρεῖ χειμῶνα καὶ καλοκαίρι τὴ δύναμή της, καὶ — ὅπως λέει ὁ θρύλος — ποτὲ δὲν πέφτουν τὰ φύλλα τῆς. Γιατὶ ὁμως λέγεται ὅτι συμβαίνει αὐτό; Διότι ἡ ζωτικότητα τοῦ χυμένου νεανικοῦ αἵματος προκάλεσε τὴν ἀντίστοιχη ζωτικότητα τοῦ φντοῦ πὸν βλάστησε ἀπάνω στὸν τάφο τῆς νέας.

B'

Νομίζω ὅτι τώρα ὀφείλω νὰ προχωρήσω σὲ περισσότερο βάθος, ὡς πρὸς τὴν παράδοση τῆς Μακεδονίας πὸν ἀναφέρεται στὴ φονικὴ μάχη τῶν Μακεδόνων, στὰ πολλὰ λουλούδια πὸν ἐκεῖ φντροῦνον, καὶ στὸ εἰδικὸ τοπωνύμιο Λουλούδια.

Πρῶτον, ἡ παράδοση εἶναι σύντομη καὶ σ' αὐτὴ δὲν ἀναφέρονται οὔτε τὸ ὄνομα κάποιου ξένου ἐχθροῦ, οὔτε κάποιο συγκεκριμένο ἱστορικὸ γεγονός. Τὸ μόνο πὸν τονίζεται εἶναι ὅτι ἐκεῖ, στὴ μεγάλη λάκκα πὸν ἔχει τὶς τοῦμπες, ἔγινε κάποτε ἕνας μεγάλος πόλεμος. Ὅλα τὰ ἄλλα λησμονήθηκαν.

Καὶ μόνη τῆς ἡ παράδοση πὸν ἐξετάζω, μ' αὐτὴ τὴ μορφὴ τῆς, ἀποδεικνύει τὴν ἀρχαιότητά της. Συνήθως οἱ νεοελληνικὲς παραδόσεις, ὅσες ἔρχονται προφορικὰ ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα, ἔχω προσέξει ὅτι εἶναι πολὺ σύντομες, ὅτι κατὰ κανόνα εἶναι ἀνώ-

3. Πανσανίας 9, 25, 1. Σημαντικὴ ἡ ὁμοιότητα μὲ τὸ χυμένο αἷμα.

4. Π ο λ ί τ ο ν, Παραδόσεις, τόμ. Α', σελ. 50-51, ἀρ. 86.

νυμες και ὅτι περιορίζονται ἀπλῶς στὸ γενικὸ θέμα τοῦ πολέμου. Ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει και τώρα μὲ τὴ νεοελληνικὴ παράδοση τῆς Μακεδονίας.

Ἀπὸ τὸ δεῦτερο στοιχεῖο, πὺν ἐπίσης εἶναι παλαιό, πληροφοροῦμεθα ὅτι ἐκεῖ πὺν σκοτώθηκε κάποιος σπονδαῖος και χύθηκε τὸ αἷμα του, ἢ ἐκεῖ πὺν ἔγινε ὁ τάφος του, φυτρώνει κάποιον φυτὸ πὺν συμβολίζει τὸν ἄδικο χαμὸ του.

Σ' αὐτὴ λοιπὸν τὴν ὁμάδα μὲ τὸ χυμένο αἷμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο φυτρώνουν τὰ ἀντίστοιχα φυτὰ, ἀνήκει και ἡ ἐξεταζόμενη παράδοση ἀπὸ τὴ Μακεδονία. Μέσα σ' αὐτὴν τοιζεται ὅτι «αὐτὰ τὰ λουλούδια ἐφύτρωσαν ἀπὸ τὸ αἷμα πὺν ἐχύθη ἐκεῖ μιὰ φορὰ πὺν ἐγίνη στὴ Μακεδονία ἕνας μεγάλος πόλεμος».

Ἐκτὸς ἀπὸ ὅλα αὐτὰ ἐννοοῦνται και τὰ ἀκόλουθα: Ὅτι τὰ πολλὰ λουλούδια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι γεμάτη ἡ μεγάλη λάκκα, μὲ κανέναν τρόπο δὲν ἀντιπροσωπεύουν τοὺς σκοτωμένους ἐχθροὺς πὺν ἔκαμαν τὴν εἰσβολή. Γὺ αὐτοὺς, ὅσοι σκοτώθηκαν, ὁ λαὸς τῆς Μακεδονίας δὲν ἐνδιαφέρεται. Ἐνῶ τώρα πρόκειται μόνο γιὰ τοὺς πολεμιστὲς τῆς Μακεδονίας. Ὅπως ὁ θηβαῖος Μενοικεὺς θυσιάσθηκε γιὰ τὴν πατρίδα του, ὅμοια και οἱ νέοι τῆς Μακεδονίας ὑπερασπίσθηκαν τὴ δικὴ τους πατρίδα και θυσιάσθηκαν γὺ αὐτή. Σ' αὐτοὺς τοὺς γενναίους λοιπὸν ἀνήκουν τὰ λουλούδια, πὺν κάθε χρόνο παρουσιάζονται και στολίζουν τὸ πεδίο τῆς μάχης.

Οἱ δύο Γάλλοι ἀρχαιολόγοι, πὺν περπάτησαν τὸ γειτονικὸ χῶρο τῆς Μακεδονίας και δημοσίευσαν τὸ 1876 τὶς ἐντυπώσεις τους⁵, ἔχουν ὑποστηρίξει πολὺ σωστὰ ὅτι ἡ μεγάλη μάχη, πὺν μνημονεύεται ἀνώνυμα στὸν νεώτερο μακεδονικὸ θρύλο, πιθανότατα εἶναι ἡ ἀποφασιστικὴ μάχη τοῦ 168 πρὸ Χριστοῦ. Τότε, ἔπειτα ἀπὸ πολὺνεκρη μάχη, ὁ στρατὸς τῆς Ρώμης ἐνίκησε, ἐνῶ ἡ Μακεδονία ὑπετάγη, προφητεύοντας τὴν ἐπερχόμενη κοινὴ μοῖρα και γιὰ τὸν ὑπόλοιπο Ἑλληνισμό. Μιὰ μοῖρα, πὺν θὰ ἀκολοθοῦσε μόλις εἴκοσι δύο χρόνια ἀργότερα, τὸ 146 πρὸ Χριστοῦ.

Τί ἀπέμεινε ὅμως — μέσα στὶς νεοελληνικὲς παραδόσεις — ἀπὸ ἐκείνη τὴ συγκλονιστικὴ μάχη τοῦ 168; Ἀπέμεινε ὁ πρωτότυπος τρόπος μιᾶς ἐντονης ἐδγνωμοσύνης. Τὸν τρόπο ἐκεῖνο τὸν ἐνεπνεύσθη ὁ λαὸς τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας και τὸν συνεχίζει ὁ νεώτερος Ἑλληνισμὸς τῆς Μακεδονίας, γιὰ νὰ ὑπογραμμίζει τὰ συναισθήματα τοῦ θανάμου του γιὰ τοὺς νέους πὺν τότε θυσιάσθηκαν. Καὶ αὐτὴ ἡ ἔκφραση τῆς ἐδγνωμοσύνης ἐπαναλαμβάνεται κάθε ἀνοιξη, ἀπὸ τὸ 168 πρὸ Χριστοῦ και ἐξῆς. Κάθε ἀνοιξη, ἐπὶ δύο χιλιάδες και ἑκατὸν ἐξήντα χρόνια.

Ἐδῶ συναντοῦμε σήμερα, μὲ βέβαιη τὴ δικὴ τους παρουσία, τόσο τὴ Μνήμη ὅσο και τὴ Συνείδηση τῶν χιλιετιῶν τῆς Μακεδονίας.

5. *Heuzey et Daumet (Mission archéologique, Paris 1876, p. 242)*. Βλέπε κυρίως Ν. Π ο λ ί τ ο ν, *Παραδόσεις*, τόμ. Β, σελ. 643.

I'

Ἔρχομαι στὴ συνέχεια σὲ μιὰν ἄλλη παράδοση πὸν ἐπίσης λέγεται σὲ διάφορα μέρη τῆς Μακεδονίας. Ἡ παράδοση ἀναφέρεται σὲ τρία κάστρα πὸν βρίσκονται στὴ Ἀντικὴ Μακεδονία καὶ σχετίζονται μὲ τὴ βασιλοπούλα, πὸν εἶχε στὴν ἐξουσία της τὸ κάθε κάστρο. Κάποτε ἡ βασιλοπούλα ἐκεῖνη πολιορκεῖται, προβάλλει ὁμως ἡρωικὴ ἀντίσταση. Στὸ τέλος, γιὰ νὰ μὴν πέσει στὰ χέρια τῶν ἐχθρῶν, γκροεμίζεται ἀπὸ ψηλά, προτιμώντας τὸ θάνατο παρὰ τὴν ἀτίμωση.

Ἀπὸ τὰ τρία κάστρα, πρῶτο εἶναι τὸ κάστρο τῆς Καστοριάς, πὸν περικλείεται καὶ προστατεύεται ἀπὸ τὴ λίμνη. Δεύτερο εἶναι τὸ κάστρο στὰ Σέρβια, τὴ γνωστὴ κομόπολη στὸ νομὸ Κοζάνης. Τὸ μικρὸ ἀλλὰ ἰσχυρὸ αὐτὸ κάστρο εἶναι χτισμένον ἐπάνω σὲ βράχο, πολὺ κοντὰ στὴν ὄχθη τοῦ ποταμοῦ Ἀλιάκμονος. Καὶ τρίτο εἶναι τὸ κάστρο τῆς Ὁριᾶς ὅπως ὀνομάζεται, πὸν εἶναι χτισμένον πάνω στὸ χεῖλος τῶν βράχων, ψηλὰ ἀπὸ τὴν κοιλάδα τῶν Γεμπῶν, ἀντικρὺ ἀπὸ τὸν Ὀλυμπο. Γιὰ τὸ τελευταῖο τοῦτο, γιὰ τὸ κάστρο τῆς Ὁριᾶς, ἔχω ἤδη κάμει λόγο πῶς πάνω. Σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση, ἡ Ὁριὰ ἔπεσε καὶ σκοτώθηκε. Καὶ τότε πάνω στὸν τάφο της φύτρωσε μιὰ ροδιὰ πὸν ποτὲ δὲν πέφτουν τὰ φύλλα της.

Ἄλλὰ καὶ στὸ κάστρο τῶν Σερβίων ἡ βασιλοπούλα στὸ τέλος πέφτει ἀπὸ τὸν ψηλὸ πύργο καὶ σκοτώνεται. Τέλος στὸ κάστρο τῆς Καστοριάς ἡ βασίλισσα πέφτει ἀπὸ τὸ κάστρο καὶ ρίχνεται μέσα στὴ λίμνη. Πρῶτα ὁμως ἔριξε ἐκεῖ τὸ μικρὸ παιδί της. Ἀπὸ τότε, διηγοῦνται οἱ Καστοριανοί, μέσα στὴ λίμνη βρίσκεται ἀκόμη ἡ χρυσὴ κούνια τοῦ μικροῦ παιδιοῦ. Καὶ πιστεύουν ὅτι κάποια ἡμέρα οἱ φαράδες τῆς λίμνης μὲ τὰ δίχτυα τους μπορεῖ νὰ πιάσουν καὶ νὰ βγάλουν ἔξω τὴ μαλαματένια κούνια τῆς ἄμοιρης βασίλισσας.

Οἱ τρεῖς αὐτὲς παραδόσεις τῆς Μακεδονίας ἔχουν δημοσιευθεῖ ὡς ἐξῆς: Ἡ πρώτη τῆς Καστοριάς τὸ ἔτος 1937, ἀπὸ Χειρόγραφο γιὰ τὴ Μακεδονία πὸν ἔχει καταθεθεῖ στὸ Κέντρο Λαογραφίας τῆς Ἀκαδημίας. Ἡ δεύτερη γιὰ τὸ Κάστρο τῶν Σερβίων εἶναι δημοσιευμένη παλαιά, τὸ ἔτος 1872, στὸ τότε γνωστὸ περιοδικὸ Πανδώρα (τόμος 22, σελ. 496). Ἔχει μάλιστα διασκευασθεῖ σὲ ποίημα ἀπὸ τὸν ποιητὴ Γεώργιο Δροσίνη κατὰ τὸ ἔτος 1884, στὴν ποιητικὴ του συλλογὴ πὸν εἶναι γνωστὴ μὲ τὸν τίτλο «Εἰδύλλια» (σελ. 90-91). Τέλος ἡ τρίτη παραλλαγή, ἡ σχετικὴ μὲ τὸ Κάστρο στὰ Γέμπη, ἔχει δημοσιευθεῖ τὸ ἔτος 1892 στὸ περιοδικὸ τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσὸς (τόμ. 15, 1892, σελ. 32).

Ἐξ ἄλλου, τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι γιὰ τὸ Κάστρο τῆς Ὁριᾶς εἶναι γνωστὸ σχεδὸν παντοῦ στὸν Ἑλληνισμό. Περισσότερες ἀπὸ 160 εἶναι οἱ παραλλαγὲς τοῦ τραγοῦδιου ἕως τώρα, πὸν ἔχουν συγκεντρωθεῖ στὴν Ἀκαδημία καὶ προέρχονται ἀπὸ παντοῦ: Ἀπὸ τὸν Εὐξείνιο Πόντο, τὴ μακρινὴ Καππαδοκία, τὴν ὑπόλοιπὴ Μικρὰ

Ἀσία, επίσης ἀπὸ τὰ Δωδεκάνησα καὶ τὴν Κύπρο, τὴν Κρήτη, τὸ Αἰγαῖο καὶ τὴν Πελοπόννησο, τὴ Στερεὰ καὶ τὰ νησιὰ τοῦ Ἴονιου, τὴ Θεσσαλία, ἕως καὶ τὴν Ἠπειρο, τὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θράκη.

Τὸ κάστρο τοῦ τραγουδιοῦ ὀνομάζεται βασικὰ κάστρο τῆς Ὀριᾶς καὶ ὡς τοπωνύμιο καλεῖται Κάστρο τῆς Ὀριᾶς ἢ Ὀριόκαστρο, ἢ ἀπλῶς Κάστρο τῆς βασιλοπούλας ἢ μὲ ἄλλους καὶ ποικίλους τύπους. Στὴν Καππαδοκία ὀνομαζόταν Κάστρο τῆς Μαροῦς. Στὴν Πελοπόννησο περίφημο ἀπὸ ὅλα εἶναι τὸ λεγόμενο Κάστρο τῆς Ὀριᾶς, ποὺ βρίσκεται στὴ βορειοδυτικὴ Κυνουρία, κοντὰ στὸν Ἅγιο Πέτρο.

Λύο ἄλλα κάστρα, δεμένα μὲ τὸν ἴδιο θρόλο, βρίσκονται στὴ Μάνη. Τὸ ἓνα εἶναι στὸν Πασαβά, πάνω στὸ δρόμο ἀπὸ τὸ Γύθειο στὴν Ἀρεόπολη, καὶ τὸ ἄλλο νοτιότερα, στὸν Κάβο-Γκρόσσο, τὶς ἀρχαῖες Θυρίδες, ἀρκετὰ πρὶν ἀπὸ τὸν Γερολιμένα.

Ἄλλο κάστρο βρίσκεται στὴ Μεσσηνία, καὶ τέλος ἓνα τελευταῖο εἶναι στὴ δυτικὴ Ἀρκαδία, παρὰ τὸ ὄρος Λύκαιον, γνωστὸ καὶ ἐκεῖ μὲ τὸ ὄνομα Κάστρο τῆς Ὀριᾶς. Στὴ Στερεὰ Ἑλλάδα κάστρο τῆς Ὀριᾶς συναντοῦμε στὴ Δωριδα. Δεμένο ὁμως μὲ τὸν ἀντίστοιχο ποιητικὸ θρόλο του, εἶναι καὶ τὸ σχετικὸ γιὰ τὴν Ἀκρόπολη τῆς Ἀμφισσας. Στὴν Ἠπειρο Κάστρο τῆς Ὀριᾶς βρίσκεται στὴν ἐπαρχία τοῦ Ἀργυροκάστρου, ἀλλὰ καὶ ἀντίκρου ἀπὸ τὰ Γιάννενα, στὴν ἀντικρουή ὄχθη τῆς λίμνης, ὅπου εἶναι ἡ Καστροίτσα. Ὁ Κώστας Κρυστάλλης στὸ διήγημά του «Τὸ Πανηγύρι τῆς Καστροίτσας» περιγράφει τὸν σχετικὸ θρόλο⁶ καὶ μνημονεύει ἓνα τοπωνύμιο ποὺ τὸ δείχνουν μέσα στὰ χαλάσματα καὶ ἔχει τὸ ὄνομα «Τὸ Μνήμα τῆς βασιλοπούλας».

Ἐξ ἄλλου στὴ Μακεδονία ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Κάστρο στὰ Τέμπη, ὅπου τὸ καλούμενο Κάστρο τῆς Ὀριᾶς, ἔχομε τὰ Κάστρα στὰ Σέρβια καὶ στὴν Καστοριά, ἐνῶ Κάστρο τῆς Ὀριᾶς εἶναι καὶ στὴ νῆσο Θάσο.

Στὴ νῆσο Λήμνο τὸ ἐκεῖ κάστρο ὀνομάζεται Ὀριόκαστρο, δηλαδὴ τὸ κάστρο τῆς Ὀριάς, καὶ ἀπὸ τὶς Κυκλάδες Κάστρο τῆς Ὀριᾶς ἔχομε καὶ στὴ νῆσο Κύθνο. Τέλος στὸν Εὐξείνιο Πόντο ἡ παράδοση γιὰ τὸ Κάστρο τῆς Ὀριᾶς συνδέεται ἄμεσα κυρίως μὲ τὸ φρούριο τῆς Κορδύλης, ποὺ ὀνομάζεται μὲ τὸ ἰδιόρρυθμο ὄνομα ὡς «τοῦ Ἡλ' ὁ Κάστρος», ποὺ σημαίνει ὅτι εἶναι ἓνα κάστρο ἀπάτητο ἀπὸ ἐχθρό. Εἶναι τόσο ἀπόκρημνο, ὥστε μονάχα ὁ ἥλιος, χάρη στὶς ἀκτίνες του, ἔχει τὸ δικαίωμα ἀλλὰ καὶ τὴ δυνατότητα νὰ μπαίνει μέσα. Αὐτὸ εἶναι «τοῦ Ἡλ' ὁ Κάστρος».

6. Γιὰ τὸ διήγημα τοῦ Κώστα Κρυστάλλη καὶ τὰ λαογραφικὰ σχόλια ποὺ ἔχω δημοσιεύσει, παραπέμπω στὴν ἐργασία μου «Τὸ πανηγύρι τῆς Καστροίτσας» στὰ Γιάννενα, ποὺ εἶναι δημοσιευμένο στὸ βιβλίο μου «Τὸ Ἀθάνατο νερό» (Ἀθήνα 1973, σελ. 109 - 117). Ἐκεῖ γίνεται εἰδικὸς λόγος ὄχι μόνο γιὰ τὸ Μνήμα τῆς βασιλοπούλας, ἀλλὰ καὶ γιὰ ἄλλες παραλλαγές γιὰ τὸ Κάστρο τῆς Ὀριᾶς, ἰδίως γιὰ τὸ Κάστρο στὰ Σέρβια, κοντὰ στὴν Κοζάνη (ἔνθ' ἂν. σελ. 113-117).

Σὲ μερικά ἀπὸ τὰ κάστρα αὐτά, ἡ παράδοση προσθέτει ὅτι φαίνονται ἐκεῖ τὰ ἀνεξίτηλα αἵματα ποὺ ὑποτίθεται ὅτι ἔχουν ἀπομείνει πάνω στὴν κάθετη πλευρὰ τοῦ μεγάλου βράχου, ἐνῶ σὲ ἄλλα κάστρα προστίθεται ὅτι πάνω στὴν ἄκρη τοῦ βράχου σώζεται τὸ ἀχνάρι τῆς βασιλοπούλας. Ἐμεινε τὸ ἀχνάρι ἐκεῖνο κατὰ τὴν ἔσρατη στιγμή, ὅταν ἡ νέα πραγματοποιοῖσε τὴν ἀπόφασή της νὰ γκρεμιστεῖ. Στὰ ἀχνάρια αὐτοῦ τοῦ εἶδους διατηρεῖται ἐντονη ἡ ψυχικὴ δύναμη ποὺ ἐκδηλώθηκε — τίς σπουδαῖες ἐκεῖνες στιγμὲς — ἀπὸ τὴ δράση κάποιου ἡρωικοῦ ἀτόμου⁷.

Ἄν ὅμως προχωρήσουμε καὶ ὡς πρὸς τὸ χρονολογικὸ θέμα, φτάνομε τελικὰ σὲ ἓνα πρόωμο ἀλλὰ καὶ σημαντικὸ τραγούδι τοῦ Ἀκριτικοῦ κύκλου. Τὸ σχετικὸ τραγούδι ἔχει συντεθεῖ σὲ στίχους δωδεκασύλλαβους καὶ ἡ τεχνικὴ αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἦταν προσφιλὴς κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. Ἀρχικὴ αἰτία, ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον τοῦ τραγουδιοῦ γιὰ τῆς Ὠριᾶς τὸ Κάστρο, ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἦταν ἡ ἄλωση ἐνὸς σπουδαίου καὶ ἀπαράδοτου φρουρίου, ποὺ εἶχε τὸ ὄνομα Ἀμόριον καὶ βρισκόταν στὸ βάθος τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἰδίως οἱ ἐρευνητὲς ποὺ ἀκολουθοῦν τὴ Σχολὴ τοῦ Grégoire ὑποστηρίζουν ὅτι ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ Ἀμόριον καὶ τὴ χώρα Ἀμορία ἔχουν πιθανότατα ξεκινηθεῖ τὰ ὀνόματα Κάστρο τῆς Μαροῦς στὴν Καππαδοκία καὶ τῆς Ὠριᾶς στὸν ὑπόλοιπο Ἑλληνισμό. Τὸ κάστρο ἐκεῖνο τοῦ Ἀμορίου κυριεύθηκε ἀπὸ τοὺς Ἀραβεῖς τὸ ἔτος 838, ἔπειτα ἀπὸ γενναία ἀντίσταση τῶν Βυζαντινῶν.

Μερικὰ χρόνια μετὰ τὸ ἔτος 838, τὰ βυζαντινὰ στρατεύματα, θέλοντας νὰ ἐκδικηθοῦν τὸ ἀλησμόνητο Ἀμόριον, ἀνέλαβαν ἡρωικὴ ἀντεπίθεση καὶ προχώρησαν μακριὰ ἕως καὶ τὸν Εὐφράτη ποταμὸ, ὅπου παρέμειναν γιὰ διάστημα πολλῶν ἐτῶν. Ὁ Εὐφράτης καὶ ὁ πλούσιος καλαμιώνας του ὑπῆρξαν ἔκτοτε οἱ θρυλικοὶ τόποι τῶν Ἀκριτῶν. Ἐκεῖ, μὲ ἐπίκεντρο τὸν Εὐφράτη, πραγματοποιοῖσε τοὺς ἐπικοὺς ἄθλους του καὶ ὁ Διγενής. Οἱ ἄθλοι ἐκεῖνοι περιγράφονται ἕως καὶ σήμερον μέσα στὰ δημοτικὰ τραγούδια, ἰδίως μέσα στὰ Κυπριακὰ καὶ τῆς Δωδεκανήσου.

Ἀναζητώντας λοιπὸν τὴν ἀπώτατη χρονικὴ ρίζα, —ὡς πρὸς τὴν καταγωγή τῶν θρύλων τῆς Μακεδονίας ποὺ συνδέονται μὲ τὰ κάστρα τῆς Καστοριᾶς, τῶν Σερβίων, τῶν Τεμπῶν καὶ τῆς νήσου Θάσου,—καταλήγω τώρα στὰ ἐπόμενα δύο συμπεράσματα:

Πρῶτον, ὅτι δὲν ἀνήκουν εἰδικὰ στὴ Μακεδονία τὰ συγκεκριμένα ἱστορικὰ γεγονότα, ὅπως φυσικὰ δὲν ἀνήκουν οὔτε καὶ στὰ δμώνυμα κάστρα τῆς Πελοποννήσου, ἢ στὰ ἀντίστοιχα κάστρα τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου ἢ ὅπου ἄλλοῦ. Δὲν ἀνήκουν λοιπὸν

7. Γιὰ τὸ θέμα τοῦτο, ποὺ εἶναι πολύμορφο καὶ παλαιότατο, βλέπε εἰδικὰ στὴ μελέτη μου «Ἀχνάρια ἐπάνω σὲ βράχους», ποὺ εἶναι δημοσιευμένη στὸ βιβλίο μου «Τὸ Ἀθάνατο νερό» 1973, σελ. 354-381. Ἀρχικὰ ἡ ἐργασία αὐτὴ ἔχει δημοσιευθεῖ στὸ «Ἀρχεῖον Θρακικοῦ Θησαυροῦ», τόμ. 13 (1947) σελ. 209-227.

στή Μακεδονία τὰ γεγονότα. Τῆς ἀνήκουν ὁμως τὰ πλούσια συναισθήματα, πὸν προ-
ῆλθαν ἀπὸ τὰ ἴδια ἐκεῖνα γεγονότα καὶ πὸν τελικὰ ἐντοπίσθηκαν καὶ στὴ Μακεδονία.
Εἶναι τὰ συγκεκριμένα ἐκεῖνα γεγονότα, πὸν περιγράφονται μέσα στὸ παλαιὸ Ἀκριτι-
κὸ τραγούδι, εἴτε αὐτὰ ἦσαν πραγματικά, εἴτε ἐπὶ πολλές ἑκατονταετίες ἐπιστεύετο
ὅτι ἦσαν πραγματικά.

Οὐσιαστικὰ συνεπῶς πρόκειται γιὰ θρυλικά περιστατικά τοῦ Μεσαιωνικοῦ
Ἑλληνισμοῦ πὸν εἶναι πιθανὸ νὰ ξεκίνησαν μετὰ τὸ ἔτος 838, δηλαδή πρὶν ἀπὸ χίλια
ἐκατὸν πενήντα χρόνια ἀπὸ σήμερα. Ἀπὸ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ τὰ δραματικά περιστατι-
κὰ τῆς ἱστορίας ἔχουν διαδοθεῖ παντοῦ, μὲ ἀφορμὴ τὸν παλιὸ ποιητικὸ θρύλο.

Οἱ 160 προφορικές παραλλαγές, πὸν ἐπὶ ἑκατὸν καὶ πλέον ἔτη ἔχουν συγκεντρο-
θεῖ μὲ ἐπιμέλεια ἀπὸ ὄλο τὸν ἑλληνικὸ χῶρο — μὲ θέμα τὸ παλαιὸ Ἀκριτικὸ τραγούδι
γιὰ τὸ Κάστρο τῆς Ὁριᾶς καὶ μὲ τοὺς ἐντυπωσιακοὺς δωδεκασύλλαβους στίχους του
— διακηρύσσουν τώρα τὰ ἐξῆς: "Ὅτι τὸ Ἀκριτικὸ τραγούδι ἔχει γίνει ξακουσμένο
παντοῦ καὶ χορεύεται παντοῦ.

Τὸ δεύτερο συμπέρασμά μου, ὡς πρὸς τὰ Κάστρα τῆς Ὁριᾶς εἰδικὰ τῆς Μακε-
δονίας, μπορῶ νὰ τὸ διατυπώσω ὡς ἐξῆς: Μὲ τοὺς ἀλλεπάλληλους τοπικοὺς θρύλους
γιὰ μερικὰ τοπικὰ κάστρα τῆς, ἢ Μακεδονία ἀποδεικνύεται ὅτι συνδέεται ἄμεσα καὶ
ἀδιάσπαστα μὲ τὸν κοινὸ καὶ πανελλήνιο χῶρο τῶν ἠρωικῶν Ἑλλήνων πολεμιστῶν
οἱ ὅποιοι ἀνήκαν στὸν Ἀκριτικὸ κύκλο τοῦ Βυζαντίου, τῶν ἐτῶν τοῦ 800 καὶ ἐξῆς.
Πρόκειται γιὰ ἐκείνους τοὺς ἐκλεκτοὺς πολεμιστές, πὸν ἔζησαν καὶ ἔδρασαν κοντὰ
στὸν Εὐφράτη ποταμὸ, τὸ σπουδαῖο ὑδάτινο σύνορο τῶν δύο διαφορετικῶν κόσμων
κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Δύο κόσμων πὸν τοὺς χωρίζαν ὄχι μόνο ἡ θρησκεία, ἀλλὰ
καὶ ἡ ψυχολογία καὶ οἱ ἰδέες τοῦ διαφορετικοῦ πολιτισμοῦ.

Τελικὰ μέσα ἀπὸ τοὺς τοπικοὺς θρύλους τῆς Μακεδονίας γύρω ἀπὸ τὰ ἀλλεπάλ-
ληλα μακεδονικὰ Κάστρα τῆς Ὁριᾶς, μᾶς ἀποκαλύπτεται κάτι πολὺ σπουδαῖο: Μᾶς
ἀποκαλύπτονται ἡ ἱστορία τῶν συναισθημάτων καὶ οἱ ἔθνικοι προσανατολισμοὶ τοῦ
σημερινοῦ λαοῦ τῆς Μακεδονίας.

Τὰ τοπικὰ γλωσσικὰ ιδιώματα, ἰδίως κατὰ τὸ παρελθόν, μᾶς ἔδιναν μερικές φο-
ρὲς τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς γλωσσικὰ διασπᾶται καὶ χωρίζεται. Μὲ
τὰ δημοτικὰ τραγούδια του ὁμως, ὅπως καὶ μὲ τὸ περιεχόμενο τῶν τοπικῶν θρύ-
λων του, ὁ ἴδιος λαὸς — ἂς μιλοῦσε ἰδιωματικά — στὴν οὐσία ἐνώνεται. Ἐνώνεται
ἐντονα καὶ ἄμεσα μὲ τὸν ἐνιαῖο κορμὸ τοῦ ὅλου Ἑλληνισμοῦ.

Ἐντυπωσιακὴ καὶ σίγουρη ἀπόδειξη μποροῦμε νὰ ἔχουμε ἀπὸ τὸ Ἀκριτικὸ
τοῦτο τραγούδι γιὰ τὸ Κάστρο τῆς Ὁριᾶς. Ἐχει τοῦτο ἐνώσει τὸν Ἑλληνισμό ἀπὸ
ὄλα τὰ πέρατα τοῦ Ἑλληνόφωνου κόσμου. Καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ τοπικὰ κάστρα τὰ ἔχει
συνδέσει ὄλα μαζὶ μὲ τὸν ἕνα καὶ κοινὸ θρύλο πὸν σχηματίσθηκε καὶ διαδόθηκε

παντοῦ, καὶ σὲ χρόνους παλαιούς. Ποῦ σχηματίσθηκε καὶ διαδόθηκε πρὶν ἀπὸ χίλιους καὶ πλέον χρόνους ἀπὸ σήμερα.

Συνεπῶς, πάλι ἐδῶ, μὲ βέβαιη τὴν ἀποδεικτικὴν παρουσίαν τους, ξανασυναυτοῦμε τὴ Μνήμη καὶ τὴ Συνείδηση τοῦ σημερινοῦ λαοῦ τῆς Μακεδονίας.

Δ'

Μιὰ ἄλλη — ἀλλὰ καὶ διαφορετικὴ — παράδοση τῆς Μακεδονίας εἶναι ἡ σχετικὴ μὲ τὸν βασιλιᾶ Ἀλέξανδρο καὶ μὲ τὴν περικεφαλαία τῶν γυναικῶν.

Τοπικὰ ἡ παράδοση περιορίζεται στὸ μεγάλο κάμπο τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἐπίσης στὸν ἀπέραντο κάμπο τῆς Θεσσαλίας. Συγκεκριμένα ἀναφέρεται σὲ ἕνα προνόμιο ποῦ λέγεται ὅτι τὸ ἔδωσε ἐκεῖ ὁ Ἀλέξανδρος στὶς γυναῖκες γιὰ τὴ γενναιότητά τους. Καὶ ἀποτέλεσμα ἦταν ὅτι ἀπὸ τότε οἱ γυναῖκες τοῦ κάμπου φοροῦν τὴν περικεφαλαία, σὰν τιμητικὸ κάλυμμα τῆς κεφαλῆς τους.

Στὴ Θεσσαλία ἡ τοπικὴ παράδοση ἔχει ἀνακοινωθεῖ κατὰ τὸ ἔτος 1896 καὶ ἀναφέρει ὅτι ἕνας πόλεμος ἔγινε κάποτε στὰ Φάρσαλα, ὅτι ὁ στρατὸς τοῦ βασιλιᾶ Ἀλέξανδρου ἔδινε μιὰ δύσκολη μάχη καὶ ὅτι ἕνα τμήμα τοῦ στρατοῦ του ποῦ ἦταν ἀπὸ Θεσσαλοὺς ἔδειξε δειλία, ἐνῶ οἱ γυναῖκες τους ποῦ ἔφεραν νερὸ στὸ στρατὸ ἄρπαξαν τὰ ἄρματα, πολέμησαν καὶ νίκησαν. Ὁ βασιλιᾶς Ἀλέξανδρος τότε, γιὰ νὰ τιμήσει τὴν παλληκαριά τῶν γυναικῶν καὶ ἀντίστοιχα νὰ ντροπιᾶσει τοὺς ἄντρες τους, ἔβγαλε διαταγὴ νὰ φορέσουν οἱ ἄντρες στὸ κεφάλι τους τὰ μαντήλια τῶν γυναικῶν, ἐνῶ οἱ γυναῖκες θὰ φορέσουν τὶς περικεφαλαίαις τῶν ἀνδρῶν. Ἀπὸ ἐκεῖνο τὸν καιρὸ — συνεχίζει ἡ τοπικὴ παράδοση — καθιερώθηκε τὸ ἔθιμο οἱ Καραγκούνηδες, στὸν κάμπο τῆς Θεσσαλίας, νὰ φοροῦν στὸ κεφάλι τους μαῦρα γυναικεῖα μαντήλια, ἐνῶ οἱ γυναῖκες τους φοροῦν κἀτὶ ὅμοιο μὲ περικεφαλαίαις⁸.

8. Ἡ τοπικὴ παράδοση στὰ Φάρσαλα γιὰ τὸν Μέγα Ἀλέξανδρο ἔχει καταγραφεῖ — πολὺ παραστατικὰ στὸ τοπικὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα — ὡς ἐξῆς ἀπὸ τὸν Χρ. Χρῆστ. ο β α σ ἰ λ η (1896) καὶ ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν Ν. Πολίτη (1904), τόμ. Α', σελ. 6, ἀρ. 8:

«Τὸν παλαιὸ κηρὸ, εἶχι μιὰ φουρὰ ἡ βασιλιᾶς Ἀλέξαντρους πόλεμον ἰκεῖ κατ' τὰ Φέρσαλα. Οἱ Θεσσαλοὶ ποῦ ἦρτανσιν μαζί του ἦρθι στιγμὴ κ' ιδεῖλιασαν κὶ τὸν ἄφ'καν κ' ἔφ'γαν. Τότις οἱ γυναῖκεις τονν ποῦ φέρταν κηρὸ στοῦ στρατό, καθὼς εἶδαν τοὺς ἄντρες νὰ φεύγουν, ἄρπαξαν τ' ἄρματά τονν, στάθ'καν, πουλέμ'σαν κ' ἰνίκησαν.

Ἡ Ἀλέξαντρους λοιποῦ γιὰ νὰ τιμήσει τὴν παλληκαριά τονν κὶ γιὰ νὰ ντροπιᾶσ' τοὺς ἄντρες, ἔβγαλι διαταγὴ νὰ φορέσουν τὰ μαντήλια τῶν γυναικῶν οἱ ἄντρες καὶ τῶν ἀντρῶν τὶς περικεφαλαίαις οἱ γ'ναῖκεις. Κὶ ἀπὸ τὸν κηρὸ ἰκείνον φουροῦν οἱ Καραγκούνηδες μαῦρα μαντήλια στοῦ κηφάλι, κ' οἱ γ'ναῖκεις τονν φουροῦν περικεφαλαίαις».

Παραδόσεις θεσσαλικές είναι δημοσιευμένες τὸ ἔτος 1896 γιὰ τὰ Φάρσαλα καὶ τὸ ἔτος 1915 (Λαογραφία 5, 1915, σελ. 206, ἀρ. 17) γιὰ τοὺς Σοφάδες. [Γιὰ τὰ Φάρσαλα, Χρ. Χρηστοβασίλης, βλέπε Πολίτου Παραδόσεις Α', 1904, ἀρ. 8 καὶ τόμ. Β', σχόλια στὴ σελ. 640-641].

Ἐνάλογη παράδοση ὑπάρχει — καὶ μάλιστα εὐρύτατα γνωστὴ — στὴ Μακεδονία. Στὸ Βελβεντὸ τοῦ νομοῦ Πιερίας, ἡ σχετικὴ Μακεδονικὴ παράδοσις⁹ ἔχει δημοσιευθεῖ τὸ ἔτος 1892. Ἡ σπουδαιότερη ὁμως περίπτωση ἀναφέρεται στὴν ἀντίστοιχη παράδοση τῆς Μακεδονίας ποὺ εἶναι γνωστὴ σὲ ὁλόκληρη τὴ μεγάλη πεδινὴ περιοχὴ, ποὺ ἀρχίζει δυτικὰ καὶ βόρεια ἀπὸ τὴ Θεσσαλονικὴ, προχωρεῖ πέρα ἀπὸ τὴν πρώην λίμνη τῶν Γιαντισῶν καὶ πέρα ἀπὸ τὸν ποταμὸ Λουδία, καὶ τελικὰ φτάνει ἕως καὶ τὰ βουνὰ τῆς Βέροιας.

Ὅλη αὐτὴ ἡ μεγάλη καὶ πλούσια γεωργικὴ καὶ κτηνοτροφικὴ περιοχὴ τοῦ κάμπου, μὲ τὰ πενήντα περίπου χωριά της, μεγάλα καὶ μικρά, ὀνομαζόταν ἐπὶ Τουρκοκρατίας μὲ τὸ ὄνομα Ρο υ μ λ ο ὄ κ ι, ποὺ ἐσήμαινε «ἡ Χώρα τῶν Ρωμιῶν». Ἡ διοικητικὴ ὀνομασία τῆς περιοχῆς ὀφειλόταν σὲ πραγματικὰ αἷτια, ἐπειδὴ τὰ τσιφλίκια ἦσαν τουρκικά, Τοῦρκοι ὁμως δὲν ἦσαν ἐγκατεστημένοι στὴν περιοχὴ. Ὁλόκληρος ὁ πληθυσμὸς ποὺ κατοικοῦσε τὸ χωρὸ τοῦ κάμπου μὲ ἐπίκεντρο τὴν Πέλλα, τὴν πρωτεύουσα τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας, ἦταν πληθυσμὸς Ἑλληνικός. Ἦταν ὁ πληθυσμὸς τῶν Ρωμιῶν οἱ ὁποῖοι μιλοῦσαν τὰ Ρωμαίικα. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε καὶ ὁ τόπος ὀνομαζόταν ἀπὸ τοὺς Τοῦρκους Ρουμλούκι.

Ἄλλὰ καὶ τὰ ἔθιμα τοῦ τόπου — κυρίως αὐτὰ — ἦσαν ἔθιμα ἑλληνικά. Ἐδῶ στὸ Ρουμλούκι οἱ γυναῖκες διατηροῦσαν ἀμετάβλητο τὸ ἀκόλουθο τοπικὸ ἔθιμο: Ὅτι τὴν περικεφαλαία κάθε γυναῖκα ἄρχιζε νὰ τὴν φοράει, γιὰ πρώτη φορὰ στὴ ζωὴ της, κατὰ τὴν ἴδια ἡμέρα ποὺ στολιζότανε νύφη. Τὸ λεγόμενον λοιπὸν «κατσούλι» — ποὺ ἔχει καταπληκτικὴ ὁμοιότητα μὲ ἀρχαῖο μακεδονικὸ κράνος καὶ ποὺ γιὰ πρώτη φορὰ τὸ φοροῦσαν κατὰ τὴν ἡμέρα τοῦ γάμου τους — ἀποτελοῦσε καὶ ἀποτελεῖ τὸ σεβαστὸ παραδοσιακὸ γυναικεῖο προνόμιο τῆς περιοχῆς. Καὶ μετὰ τὰ στέφανα, τὸ σεβονται ὡς τὸ σπουδαιότερον σύμβολο τοῦ γαμήλιου βίου τους. Δὲν τὸ ἀποχωρίζονται οἱ γυναῖκες παρὰ μόνον σὲ δύο περιπτώσεις. Ὅταν γεράσουν πλέον πολὺ. Καὶ ἐνδιάμεσα, ὅταν κάποια ἀπὸ τὶς γυναῖκες χηρέψει. Ἄν ξαναπαντρευτεῖ, δὲν τὸ ξαναφοράει. Εἶναι συνεπῶς ιδιαίτερα σημαντικὸ ὅτι ἡ περικεφαλαία — τὸ ἐνδυματολογικὸ τοῦτο τοπικὸ γνῶρισμα τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ τοῦ μακεδονικοῦ κάμπου — ἐξακολου-

9. Ἡ παράδοση γιὰ τὸν Ἀλέξανδρον, ποὺ ἔχει καταγραφεῖ στὴν Πιερία, εἶναι δημοσιευμένη ἀπὸ τὸν Εὐθ. Μ π ο υ τ ὶ ν α (Μελέτη περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ιδιώματος Βελβεντοῦ, Ἀθήναι 1892 σελ. 121).

θοῦσε στὸ Ρουμλούκι μὲ τὰ πενήντα μεγάλα καὶ μικρὰ χωριά του, νὰ θεωρεῖται ὡς τὸ κυριότερο γαμήλιο ἑλληνικὸ σύμβολο τῆς περιοχῆς.

Ἡ σπουδαία Ἀγγελικὴ Χατζημιχάλη, ἡ γυναίκα ποὺ θεμελίωσε τὴν ἔρευνα τῆς Ἑλληνικῆς λαϊκῆς τέχνης καὶ κυρίως τῆς φορεσιᾶς, ἔχει πρὶν χρόνια γράψει¹⁰ τὰ ἀκόλουθα: Ὅτι πιστεύουν στὸ Ρουμλούκι ὅτι τὸ «κατσούλι», τὸ ξεχωριστὸ γυναικεῖο κάλυμμα τῆς κεφαλῆς, τὸ φοροῦν παραδοσιακὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Σύμφωνα μὲ τὴν τοπικὴ παράδοση τῆς Μακεδονίας — συνεχίζει ἡ Ἀγγελικὴ Χατζημιχάλη — ὁ Ἀλέξανδρος, γιὰ νὰ τιμωρήσει γιὰ τὴ δειλία τοὺς ἄντρες καὶ νὰ ἀνταμείψει τὶς γυναῖκες, ποὺ τὴν ὥρα τῆς μάχης δὲν πάφανε νὰ κουβαλοῦν νερὸ στὸ στρατό, ἔβγαλε τὶς περικεφαλαῖες ἀπὸ τοὺς ἄντρες καὶ τὶς ἔδωσε στὶς γυναῖκες.

Ἐκεῖνο ποὺ θέλω νὰ προσθέσω ἀκόμη εἶναι μιὰ πληροφορία, ἡ ὁποία ἐνῶ ἔχει δημοσιευθεῖ κατὰ τὸ ἔτος 1913, ὥστόσο παραμένει ἀσχολίαστη καὶ σχεδὸν ἄγνωστη. Ὅπωςδῆποτε πρόκειται γιὰ πληροφορία ὑπεύθυνα ἢ ὁποία ἔχει ἐξακριβωθεῖ ἔπειτα ἀπὸ ἐπιτόπια ἔρευνα. Ὁ πληροφοριοδότης εἶχε γνωρίσει τὴν περιοχὴ τοῦ μακεδονικοῦ κάμπου κατὰ τὸ ἔτος 1913 καὶ εἶχε ἐπισκεφθεῖ καὶ κάποιους οἰκισμοὺς βουλγαροφώνων Ἑλλήνων ποὺ ἦσαν τότε κοντὰ στὴ λίμνη τῶν Γιαντισῶν. Ἐμαθε λοιπὸν ἐκεῖ ὅτι οἱ γυναῖκες κατὰ τὰ ἔτη 1890-1905 δὲν ἐννοοῦσαν μὲ κανένα τρόπο νὰ ἀπαρνηθοῦν τὸ παλαιὸ τοπικὸ τους ἔθιμο, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο φοροῦσαν καὶ ἐκεῖνες τὴν ἑλληνικὴ καὶ παραδοσιακὴ περικεφαλαία. Οἱ κομιτατζῆδες ὅμως τὸ 1890 καὶ ἐξῆς, — τονίζεται στὴ δημοσιευμένη κατὰ τὸ ἔτος 1913 πληροφορία¹¹ — ἤθελαν νὰ καταργήσουν ὅπωςδῆποτε τὸ τοπικὸ ἔθιμο, ἐπειδὴ ἐκεῖνο τοὺς θύμιζε τὸν βασιλιὰ Ἀλέξανδρο καὶ τὰ κατορθώματά του. Τοὺς ἔλεγαν λοιπὸν οἱ κομιτατζῆδες ὅτι οἱ κάτοικοι ἐκεῖ, ὅπως εἶχαν μάθει νὰ μιλοῦν βουλγαρικά, ἔτσι ὀφείλουν καὶ νὰ καταργήσουν τὴν περικεφαλαία. Οἱ γυναῖκες ὅμως τῶν μικρῶν καὶ λίγων ἐκείνων οἰκισμῶν δὲν ἐννοοῦσαν νὰ ἀπαρνηθοῦν τὸ παλαιὸ τους ἔθιμο.

Σημειῶνω στὴν εἰδικὴ αὐτὴ περίπτωση τὸ ἐξῆς: Ὅτι ἀξίζει κάποτε νὰ προσέξουμε τὴ βαρύτητα ποὺ εἶχαν τὰ ἔθιμα καὶ ἡ ψυχολογία τῶν περισσοτέρων ἀπὸ τοὺς Βουλγαροφώνους Ἑλληνες τῆς Μακεδονίας, κατὰ τὶς δύο δεκαετίες τοῦ 1890-1910. Κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους, καὶ ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἐντονη δράση καὶ τὴν ἐξαναγκαστικὴν προπαγάνδα τῶν κομιτατζῆδων, ὀρισμένοι κάτοικοι σὲ ἀρκετὰ χωριά μιλοῦσαν

10. Ἀγγελικὴ Χατζημιχάλη, Ἡ ἑλληνικὴ λαϊκὴ φορεσιά, Μουσεῖο Μπενάκη, ἐκδοτικὸς οἶκος (Μέλισσα), τόμ. Β', 1983, σελ. 210, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴ φορεσιὰ τοῦ περιφρον Ρουμλουκιῦ (ἀπὸ παλαιότερο δικό της δημοσίευμα).

11. Γεράσιμος Κασάλης, Λαογραφία, τόμ. 4 (1913) σελ. 403.

βουλγαρικά μὲ ἀνάμεικτα ἑλληνικά. Αὐτὸ ὡς πρὸς τὴ γλῶσσα. Ἀντίθετα ὅμως, ὡς πρὸς τὰ ἔθιμα καὶ τὸν παραδοσιακὸν τρόπον ζωῆς, ὁ ἐκβουλγαρισμὸς δὲν εἶχε σημειώσῃ ἀποτελέσματα. Καὶ τὸ οὐσιαστικὸν συμπέρασμα πὸν προκύπτει εἶναι, ὅτι ἡ γλωσσικὴ πλευρὰ δείχνει τὴν ἐξωτερικὴν ἄποψη τοῦ φαινομένου, ἐνῶ ἀντίθετα τὰ ἔθιμα, οἱ δοξασίαι, ὅπως καὶ τὰ συναισθήματα πολλῶν ἀπὸ τοὺς Βουλγαρόφωνους κατοίκους, εἶχαν βαθύτερη τὴν ἑλληνικὴν ρίζαν τους.

Μέσα ἀπὸ αὐτὲς τὶς φαινομενικὲς ἀντιθέσεις θὰ πρέπει νὰ ἀναζητοῦμε καὶ νὰ ἀξιολογοῦμε τὰ βαθύτερα αἷτια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα προῆλθε τὸ ἀκόλουθον παράδοξον φαινόμενον: Ὅτι ἤδη πρὶν ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Παύλου Μελά καὶ ἐξῆς, σημαίνοντες Βουλγαρόφωνοι Μακεδόνες εἶχαν ταχθεῖ μὲ πείσμα καὶ ἀνταρτήσῃ ἐναντίον τῶν Βουλγάρων κομιτατζήδων. Στὴν πάλιν ἀνάμεσα στὶς δύο πλευρὰς, τὴ μὴ γιὰ τὴ γλῶσσα καὶ τὴν ἄλλη γιὰ τὰ ἔθιμα, νικητρία ὑπῆρξε ἡ δεύτερη πλευρὰ. Σ' αὐτήν, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἔθιμα, τὴν ψυχολογίαν καὶ τὰ συναισθήματα, κυριότερον στοιχεῖον πὸν πρωταγωνιστοῦσε παρέμεινε ὁ ἐθιμικὸς λατρευτικὸς τρόπος τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς. Καὶ αὐτός, σὰν κεντρικὸς στύλος, στηριζόταν στὴν Ὁρθοδοξίαν καὶ στὴ μεγάλη ἀνθρωπιστικὴ στάση καὶ παράδοσιν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τὸ Πατριαρχεῖον δίδασκε καὶ ἐφάρμοζε στὴν πράξιν τὸ χριστιανικὸν δίδαγμα τῆς ἀγάπης στὸν πλησίον. Οἱ κομιτατζήδες ὅμως, μὲ πλῆθος ἀπὸ φρικαλέα παραδείγματα, ἐφάρμοζαν τὸ τυφλὸ μίσος.

Ε'

Ἔρχομαι τώρα στὴν τέταρτη μακεδονικὴ παράδοσιν, τὴν τελευταίαν δηλαδὴ ἀπὸ ὅσας ἐξετάζω στὴ σημερινή μου ὁμιλία.

Κατὰ τὸ ἔτος 1896 ἔγιναν στὴν Ἀθήναν οἱ πρῶτοι Ὀλυμπιακοὶ Ἀγῶνες τῶν νεωτέρων χρόνων. Συνεπαρμένη τότε μὲ τοὺς μεγάλους πανηγυρισμούς, ἡ Ἑλλάδα ἔχασε ἐντελῶς τὸ μέτρο τῆς ἀπαραίτητης ἀντικειμενικῆς πραγματικότητος. Ἔτσι μέσα σὲ λίγους μῆνες, τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1897, ἡ Χώρα ἐπεχείρησε μὲ δική της πρωτοβουλίαν ἔναντι ἐντελῶς ἐπιπόλαιον καὶ ἀπροετοίμαστον πόλεμον, πὸν εἶναι στὴν πρόσφατη ἱστορία γνωστὸς ὡς «ὁ πόλεμος τοῦ '97» καὶ πὸν κατέληξε σὲ παταγώδη ἀποτυχίαν.

Πολλὰ ἔχον γραφεῖ γιὰ ἐκεῖνον τὸν πόλεμον. Ἀλλὰ ἡ ἐπιστήμη τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας ὀφείλει — ἐκτὸς ἀπὸ ἄλλα — νὰ μᾶς ἀποκαλύψει καὶ μιὰν ἀγνωστὴν σελίδα, πὸν ἀξίζει νὰ τὴν παρουσιάσω ὡς ἐπίλογον τῆς ὁμιλίας μου.

Ἀμέσως ἀπὸ τὶς πρῶτες ἡμέρας τοῦ πολέμου εἶχε διατυπωθεῖ ἀπὸ τὸν ὑπόδουλον λαὸν τῆς Μακεδονίας μιὰ συγκεκριμένη ἐλπίδα. Καὶ ὁ πῦρ χαρακτηριστικὸς ἴσως τρόπος εἶχε ἐκφρασθεῖ μὲ μιὰ μακεδονικὴ παράδοσιν πὸν εἶχε κυκλοφορήσει τότε κατὰ τὶς ἡμέρας τοῦ πολέμου. Ἡ παράδοσιν θὰ εἶχε ὀριστικὰ λησμονηθεῖ, ἐὰν δὲν τύχαιε

νά τή γράφουν σέ κάποια ἐπιστολή πού ἐστάλη στήν Ἀθήνα. Μιά οἰκογένεια τῆς Θεσσαλονίκης ἔγραψε τήν ἐπιστολή πρὸς τὸ σύζυγο καὶ πατέρα, πού ἔτυχε νὰ βρῆσκειται προσωρινὰ στήν Ἀθήνα.

Γράφηκε ἡ ἐπιστολή τὸν Μάιο τοῦ 1897, ἀμέσως μετὰ τὴ λήξη τοῦ πολέμου. Καὶ τὸ κείμενο πού δημοσιεύθηκε λίγο ἀργότερα, καὶ σχεδὸν χωρὶς σχόλια, ἀπὸ τὸν Νικόλαο Πολίτη, ἔχει ὡς ἑξῆς: «Ὁ Ἅγιος Κοσμᾶς ἐφάνηκε σ' ἓνα χωριὸ τῆς Μακεδονίας καὶ εἶπε σὲ μιὰ καλόγρια ὅτι ὁ Ἅγιος μιὰ μέρα εἶναι στὸ χωριὸ καὶ ἐννιά στὸν πόλεμο. Καὶ τῆς εἶπε νὰ κάμει τρία χροσὰ καντήλια, ἓνα γιὰ τὸ Θεό, ἓνα γιὰ τὸν πόλεμο καὶ ἓνα γιὰ τὸν Ἅγιο Κοσμᾶ. Καὶ πὼς αὐτὸς ὁ τόπος πού κατοικοῦμε θὰ γίνῃ ἐλληνικός»¹².

Ὁ Ἅγιος Κοσμᾶς — ἡ πασίγνωστος ἀλλιῶς ὡς ὁ Πάτερ Κοσμᾶς — εἶχε γεννηθεῖ τὸ 1714 στὴ Ναυπακτία, ἔχει ἐπίσημα ἀποκληθεῖ ὡς Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, ἔχει ἀναπτύξει μεγάλη καὶ ἐθνικὴ δράση ἰδίως στὴν Ἠπειρο ἀλλὰ καὶ τὴ Δυτικὴ Μακεδονία, καὶ μαζὶ μὲ τὸν Χριστιανισμό δίδασκε τὴν καλλιέργεια τῶν γραμμάτων καὶ πρωτοστατοῦσε συνεχῶς στὴν ἴδρυση σχολείων. «Τὸ νὰ φτιάχνεις ἓνα σχολεῖο εἶναι σὰ νὰ χτίζεις μιὰ ἐκκλησία», αὐτὸ ἦταν τὸ βασικὸ δίδαγμα τοῦ φλογεροῦ ἐκεῖνου ἱερωμένου, πού ἐννοοῦσε νὰ καταπολεμήσει ἀποφασιστικὰ τὴν ἀπόλυτη τότε ἀγραμματοσύνη τῶν χωριῶν τῆς ὑπαίθρου. Τελικὰ καὶ ἐξ αἰτίας τῆς ἀδιάλειπτης ἐθνικῆς του δράσης, ὁ Ἅγιος Κοσμᾶς φονεύθηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸν Αὐγούστο τοῦ 1779. Παντοῦ ὅμως, στὴ Στερεά, τὴ Θεσσαλία, τὴν Ἠπειρο καὶ τὴ Δυτικὴ Μακεδονία, ἡ μνήμη του ἔχει ἔκτοτε παραμένει ζωντανὴ καὶ σεβαστή.

Κατὰ τὸ ἔτος 1897, ἔπειτα δηλαδὴ ἀπὸ 120 ὀλόκληρα ἔτη ἀπὸ τὸ θάνατό του, ὁ Ἅγιος Κοσμᾶς ἐπιστρατεύεται καὶ πάλι μὲ τὸν παλαιὸ καὶ γνώριμο τρόπο του, γιὰ νὰ ὑπηρετήσῃ τὸν ὑπόδοιλο λαὸ τῆς Μακεδονίας καὶ νὰ δυναμώσῃ τὴν ἐλπίδα τοῦ λυτρωμοῦ. Ἡ νέα μακεδονικὴ παράδοση ἔχει ἀπαρτισθεῖ ἀπὸ νέα καὶ πρωτότυπα θεματικὰ στοιχεῖα. Πρωταγωνιστοῦν βασικὰ ἡ ἐμφάνιση μέσα σὲ ὄνειρο τοῦ Ἁγίου, καὶ στὴ συνέχεια ἡ παραγγελία του γιὰ τὰ τρία καντήλια, πού — ὅπως τονίζεται στὴν τοπικὴ παράδοση τῆς Μακεδονίας — προσορίζονταν νὰ ἀφιερωθοῦν τὸ ἓνα γιὰ τὸ Θεὸ γιὰ νὰ βοηθᾷ τὸ στρατό, τὸ δεύτερο γιὰ τὸν Πόλεμο πού ὅμως τελικὰ δὲν εἶχε βοηθήσει γιὰ σωστὴ λύση, καὶ τὸ τρίτο γιὰ τὸν Ἅγιο Κοσμᾶ, πού δὲν ἐννοεῖ νὰ σταματήσει τὴ νέα δράση του. Ὅπως δηλώνει ὁ ἴδιος, θὰ βρῆσκειται συνεχῶς μέσα στὴ δίνη τοῦ πολέμου καὶ θὰ βοηθᾷ. Καὶ ἀπὸ τίς κάθε δέκα ἡμέρες ὁ Ἅγιος Κοσμᾶς βεβαι-

12. Βλέπε Ν. Πολίτη, Παραδόσεις 1904, τόμ. Α', σελ. 114, ἀρ. 204 καὶ τόμ. Β', σελ. 800, ἀρ. ἐπίσης 204.

ώνει ὅτι μονάχα μιὰ ἡμέρα θὰ βρῖσκεται στὸ χωριό, ἐνῶ τὶς ἄλλες ἐννέα θὰ βρῖσκονται συνέχεια μέσα στὸν πόλεμο.

Τὸ σπουδαιότερο ὅμως καὶ τελικὸ μῆνυμά του, ποὺ ὁ Ἅγιος Κοσμᾶς ἐννοῶσε νὰ τὸ ἀνακοινώνει σὲ ὅλους, μέσα στὸ ὄνειρό του, ἦταν ὅτι αὐτὸς ὁ τόπος ποὺ κατοικοῦσαν — αὐτὸς ὁ τόπος τῆς σκλαβωμένης Μακεδονίας — θὰ γίνῃ ὅπωςδήποτε ἐλληνικός. Τὸ βεβαίωκε ὁ ἴδιος ὁ Ἅγιος Κοσμᾶς, ἄσχετο ἐὰν ὁ πόλεμος στὸ μεταξὺ ἄρχισε νὰ χάνεται καὶ ἄσχετο ἐὰν ἡ ὑποδούλωση τῆς Μακεδονίας θὰ συνεχιζόταν, ποιὸς ξέρει γιὰ πόσο ἀκόμη.

ΣΤ'

Φθάνοντας στὸ τέλος τῆς ὁμιλίας μου, ἐπιθυμῶ νὰ προσθέσω τὸ ἀκόλουθο: Ὅτι καὶ ἡ τελευταία μακεδονικὴ παράδοση γιὰ τὸν Ἅγιο Κοσμᾶ, — ποὺ ἕως τώρα δὲν τὴν εἶχαμε οὔτε κἂν προσέξει — παραμένει μέσα στὸ ἴδιο μῆκος κύματος, μέσα στὸν ἴδιο προσανατολισμό, ποὺ χαρακτηρίζει καὶ τὶς προηγούμενες παραδόσεις τῆς Μακεδονίας. Μαζί τους ἔχει σφρηλατηθεῖ ὁ ἴδιος μεγάλος δεσμός ποὺ ἐνώνει ἀμοιβαῖα ἀρκετὲς μακεδονικὲς παραδόσεις, οἱ ὁποῖες κατὰ κανόνα ἔχουν δημοσιευθεῖ κατὰ τὴν περασμένη ἑκατονταετία ἢ ὅπωςδήποτε γύρω ἀπὸ τὸ 1900. Ποιὸς ἀκριβῶς εἶναι αὐτὸς ὁ δεσμός; Εἶναι ὁ κοινὸς ἐλληνικὸς δεσμός, ποὺ διακηρύσσει ὅτι τόσο ὁ τόπος ὅσο καὶ ὁ λαὸς τῆς περιοχῆς διατηροῦν μόνιμες καὶ ἄρρηκτες τὶς δύο ἰσχυρὲς ιδιότητές τους, τὴ Μνήμη καὶ τὴ Συνείδηση τῆς Μακεδονίας.